

Literární zobrazení společnosti v dystopii

IVANA HOLZBACHOVÁ

Dystopie (nebo také antiutopie, řidčeji kakotopie) je opakem utopie. Většinou jde o společnost, která je výrazně deformovaná. Popisů takových dystopií je zejména současná sci-fi plná, a proto je nutné alespoň pro náš účel definici zúžit. Dystopie v užším smyslu je společnost, která by teoreticky mohla vzniknout ze společnosti dnešní, a proto může sloužit buď jako více či méně skrytá kritika této společnosti, nebo jako varování před některými tendencemi, které se v ní skrývají. Proto značná část takových knih, filmů nebo her v sobě nese i politický náboj a v některých případech mohou být příbuzné politickým fikcím. Někdy moderní člověk najde dystopické rysy v dílech, která byla dříve jednoznačně považována za utopie. To se týká nejenom Platónovy Ústavy, kterou např. K. R. Popper interpretuje jednoznačně jako dystopii, ale i knihy toho autora, který dal název celému žánru – *Utopie* Thomase Mora. V 16. století bylo toto dílo chápáno jako kniha popisující nedosažitelný ideál, nicméně dnešní čtenář se pozastaví např. nad skutečností, že chtěl-li občan *Utopie* cestovat mimo místo svého bydliště, potřeboval k tomu povolení úřadů; také komunistické zřízení je v *Utopii* dovedeno do – pro nás – absurdních důsledků. Podobně u Ch. Fouriera vede k pochybnostem zamýšlená dvanáctihodinová pracovní doba, i když práce má být tak pestrá, že by člena falanstéry (společenství cca 1 500 lidí, kteří žijí podle utopických pravidel) neunavovala. A to bez ohledu na to, že se Fourier ve svých spisech snažil řešit problém chudoby, nezaměstnanosti a nerovnosti lidí.

V anonymní recenzi románu Stanislavy Nopové *Pro práci zabijet* autor/ka recenze uvádí sedm vlastností dystopie:

1. Dystopické společnosti jsou děsivé;
2. dystopické společnosti jsou obvykle futuristické a smyšlené;
3. dystopické společnosti jsou obvykle varováním;
4. dystopické fikce komentují současnou společnost;
5. dystopické fikce se týkají většinou lidské společnosti (výjimkou může být např. *Planeta opic* – I. H.);
6. dystopický a utopický koncept je příbuzný;
7. někdy je dystopie míněna jako satira.

Stejně jako utopie, i dystopie mají své zástupce už v antické literatuře. Patrik Ouředník mezi nimi uvádí např. Aristofanovy hry *Ptáci* nebo *Vláda žen* nebo Lukianův *Pravdivý příběh*.

V naší literatuře je pravděpodobně nejnámější autor dystopií K. Čapek se svou *Válkou s mloky* a dramaty *R. U. R.* nebo *Bílá nemoc*.

Pro naši potřebu jsem zvolila zejména práce G. Orwella. Ještě před ním se však můžeme zabývat některými o málo staršími, ale stejně klasickými dystopiemi H. G. Wellse, A. Huxleyho a J. Zamjatina a poté těmi, které naopak z Orwella svým způsobem vycházejí.

V díle anglického prozaika a publicisty Herberta Geoga Wellse (1866–1946) se objevují mj. i sociální motivy. Charakteristický pro to je např. román *Stroj času* (1895). Hrdina vynalezne stroj času, který je schopen přenést jej do vzdálené budoucnosti, až několik miliard let, kdy může sledovat etapy zániku naší planety. Hlavním motivem je však jeho pobyt na Zemi v roce 802 701. Nachází tam lidi, kteří se rozdělili do dvou ras. Na *eloie* a *morloky*. Ti se od sebe liší nejen způsobem života, ale i tělesným zjevem a pravděpodobně i intelektuálními kvalitami. Eloiové jsou tělesně krásní (byť fyzicky slabí a malí), tráví svůj život v krásném prostředí (které je však spíš dědictvím minulých epoch), ale jsou zdětinštělí, jejich řeč je krajně zjednodušená, nedovedou abstraktně myslet. Morlokové se stáhli do podzemí, ztratili schopnost pohybovat se na jasném světle, ztratili pigment, ale pořád se zabývají výrobní činností, a tedy si pravděpodobně uchovali jakýsi zbytek tvůrčího myšlení. Wells ústy svého hrdiny vyslovuje domněnku, že mohlo jít o důsledky vývoje kapitalistické společnosti: Bohaté vrstvy se se svými vilami oddělovaly od chudinských a výrobních čtvrtí, zatímco se dělníci se svou „špinavou“ výrobou a nakonec i se svými bydlišti stěhovali do podzemí. Tento vývoj mohl nejprve vést ke spokojenosti obou, protože bohatí poskytovali za výrobky morlokům to, co oni potřebovali k životu, zejména potravu, ale s dalším vývojem byli morloci ponecháni sami sobě a i když asi nepřestali s výrobou, začali si živočišnou potravu zajišťovat nočními hony na *eloie*. Společnost tedy totálně zdegenerovala.

Jak je vidět, Wells použil pro svou kritiku mj. Darwinovu teorii o vlivu prostředí na organismy. Odmítnutí kapitalistické společnosti je zde prvoplánové.

Není tomu tak u Aldouse Huxleyho (1894–1963) v jeho románu *Překrásný nový svět* (*Konec civilizace*). Huxley je anglický autor, který však většinu svého života strávil v USA. *Konec civilizace* (1932) spadá do jeho prvního tvůrčího období. Odehrává se z větší části v Londýně.

Román v něčem nápadně připomíná Platónovu Ústavu, ale dovedenou do hořkých konců. Obyvatelstvo se dělí do čtyř kast (alfa, beta, gama, delta), které se ještě dále rozpadají na plus a minus. Lidé se rodí mimoděložně a jsou už v prenatalním stádiu „kondicionováni“ působením různých chemikálií nebo záření tak, aby měli různou kvalitu duševních i tělesných vlastností. Po narození jsou podrobováni hypnopedii, kde jsou jim sugerována pravidla „morálky“ a pocit naprosté spokojenosti se svým místem v kastě. Na nejvyšším místě v inteligenci jsou alfy, ale i jim je sugerována morálka, nicméně kvůli své odpovědné práci mají přece jen větší svobodu v rozhodování. Je tedy vytvořena „šťastná“ společnost v podstatě přesně podle Platónova vzoru, i když moderními prostředky. Navíc jsou pro všechny k dispozici psychofarmaka, která je mají zbavit nepříjemných pocitů, pokud by se vyskytly. Problém se objevuje, když dvě alfy, které se z různých důvodů

vymykají danému vzoru, začnou tuto společnost kritizovat a navíc jsou konfrontovány s životem v primitivních společnostech uchovávaných v rezervaci. Do civilizace se s nimi vrátí John, člověk, který se náhodně narodil matce v civilizaci sice vyrostlé, ale (opět náhodně) zanechané mezi domorodci. Tam se s ním zachází jako s vyvržencem, a proto touží po návratu do civilizace opěvované jeho matkou. Není však s to smířit se s tamní uvolněnou morálkou a nakonec spáchá sebevraždu. I jeho přátelé jsou společností diskriminováni. Ukazuje se tedy, že společnost překrásného nového světa je stejně nesvobodná, jako jakákoli jiná.

Zajímavý je postoj k vědě: zdůrazňuje se především aplikovaná věda sloužící okamžitému užítku, základní výzkum je brzděn jako neužitečný a potenciálně nebezpečný.

Klasickou dystopií je také kniha ruského autora Jevgenie Zamjatina (1884–1937) *My* (1920). Tato kniha Orwellovi předchází časově, ale nese některé rysy, které jsou jeho dílu 1984 podobné, a možná ještě výraznější. Jevgenij Zamjatin, povoláním inženýr, v mládí služebně pobýval ve Velké Británii, odkud si odnesl nechuť k maloměstskému konformismu. Sympatizoval s bolševiky, ale r. 1932 odešel ze SSSR a zemřel v Paříži. Napsal řadu románů a povídek, v nichž se jako červená nit táhne boj entropie a energie, tj. statického a dynamického principu.

To je také vidět v jeho románu. Zatímco v Orwellově 1984 vládne bída, lidé v antiutopii *My* jsou poměrně dobře materiálně zabezpečeni. Jsou ale ještě více než lidé u Orwella okradeni o svou lidskou podstatu. V prostoru, kde se odehrává *My*, vládne rozum ve smyslu špatné racionality, která za nevhodné považuje city, pokusy o individuální rozlišení a podobně. Proto jsou také lidé v *My* označeni pouze kódy. Její hlavní hrdina, matematik a konstruktér meziplanetární rakety – Integrálu – nese „jméno“ D-503. Den a činnosti v jeho městě obklopeném průhlednou zdí, za níž se vzpíná divoká příroda, která ale na obyvatele města nemůže, jsou do posledního detailu naplánovány: čas práce, čas činnosti a odpočinku, všechno na minuty, jakékoli porušení je trestáno. Za nejtěžší zločiny je trest smrti vykonávaný katem, kterému se paradoxně říká Dobrodinec. Aby byl dozor nad lidmi dokonalý, všechny budovy ve městě jsou skleněné, takže každý ví vše o každém. Jen v době určené sexu je povoleno spustit záclony.

Nicméně v D-503 se stále více projevují city, kvůli nimž se jeho život stává stále komplikovanější a když se do něj zaplete láska (zakázaná, povolen na pokázky a pouze v určitém čas je jen sex), stává se z něho života peklo. Sváří se v něm úcta k entropii – rozumu a nápor energie – citů. Je prohlášen za nemocného a jenom jeho odbornost ho zachraňuje před přísnými tresty. V té době zjistí, že za zdí žijí lidé v divokém stavu (energie), kteří se snaží zabránit, aby byla splněna úloha budované kosmické lodi nazvané Integrál – zavést řád rozumu také na jiných obydlených planetách. Jednou z vůdkyň těchto lidí je i milenka D-503. Také uvnitř města se projevuje nespokojenost. Proto správa města rozhodne, že všichni se musí podrobit operaci, při níž jim bude z mozku odstraněno centrum fantazie, což se nelíbí ani většině rozumem zpacifikovaných lidí. Vzniká napětí, kterého

využijí vzbouřenci, zmocní se za pomoci D-503 Integrálu, avšak svůj úkol nesplní. Entropie, stejně jako v jiných Zamjatinových dílech zvítězí nad energií. D-503 podstoupí odstranění fantazie a mění se ve šťastného člověka zbaveného vnitřních rozporů. Jeho milenka a její přívrženci jsou popraveni.

Zatímco v Orwelových a Wellsových dystopiích je příčinou lidského neštěstí touha po moci a společenský řád, u Zamjatina a Huxleyho se do popředí dostává špatné použití rozumu a jeho hypertrofie. Co by se stalo s rozumem, kdybychom člověka opravdu zbavili fantazie? Byli bychom vůbec s to vytvářet něco nového?

Podívejme se nyní blíže na dystopie George Orwella (1905–1950, vlastním jménem Eric Artur Blair). Tento britský publicista a spisovatel pocházel z rodiny britského úředníka v Indii. Pohyboval se po Asii a Evropě, často mezi chudšími vrstvami (Na dně v Paříži a Londýně). Napsal řadu brilantních esejů a také několik realistických románů (např. Farářova dcera). Do dystopické literatury se zařadil romány *Farma zvířat* (1945, psána 1943–1944) a 1984. Zatímco *Farma zvířat* měla potíže s vydáním, protože Britové nechtěli urazit svého sovětského spojence během II. světové války, obrovský ohlas mělo 1984, které poprvé vyšlo r. 1949 za prvního rozmachu studené války. Za literárně lepší se však považuje *Farma zvířat*. Je to vtipná satira, z níž i málo znalý čtenář vyčte pod formou bajky historii ruské bolševické revoluce. Na farmě jistého pana Jonese se vzbouří zvířata, vyženou lidského majitele z jeho statku a zavedou samosprávu. Do jejího vedení se dostanou prasata pokládaná za nejinteligentnější ze všech. V prvních letech se všem vede lépe, ale jak se na farmě rozmůže prasečí vláda, „blahobyt“ zvířat upadá, stejně jako hospodářství. Prasata jsou zachváčena pýchou a neváhají původní rovnost změnit ve stále rostoucí nerovnost, která pochopitelně nahrává jim, až se posléze začnou připodobňovat lidem a své bývalé druhy utlačují.

To je vyjádřeno ve změnách „sedmera“, jímž se má společenství zvířat řídit. Původní forma zní takto:

1. Každý, kdo chodí po dvou nohách, je nepřítel.
2. Každý, kdo chodí po čtyřech nohách nebo má křídla, je přítel.
3. Žádné zvíře nebude chodit oblečené.
4. Žádné zvíře nebude spát v posteli.
5. Žádné zvíře nebude pít alkohol.
6. Žádné zvíře nezabije jiné zvíře.
7. Všechna zvířata jsou si rovna.

Během času se sedmero mění a sleduje proměny zvířecího společenství a jsou to především prasata, která je při svém zprvu nevědomém přibližování si lidem upravují. Vyvrcholením je změna 7. příkázání na *Všechna zvířata jsou si rovna, ale některá jsou rovnější*.

I čtenář, který zná jen povrchně dějiny sovětského Ruska a Sovětského svazu, si nemůže nevšimnout do očí bijící paralely mezi Farmou a sovětským systémem a jeho degradací. Farma zažívá intervenci (okolních sedláků), vypořádá se s ní a posléze se sama pokouší o „vývoz revoluce“. Objevuje se „kult osobnosti“, far-

ma, která nutně potřebuje údržbu, staví nesmyslné pomníky. Objevují se rozpory, které se řeší krutými formami v rámci čistek (změna 6. přikázání). Vzniká kult osobnosti. Místy se román dá číst přímo jako román klíčový, kdy za některými zvířaty se zjevně skrývají reální političtí činitelé Sovětského svazu.

Zatímco Farma zvířat byla pokládána za jedno z nejlepších Orwellových beletristických děl, kniha 1984 je hodnocena jako dílo průměrné. Také ono odhaluje některé rysy – nejenom sovětské, ale jakékoli totalitární formy vlády. Všichni lidé jsou podrobena dohledu, který připomíná Benthamův Panoptikon, umožněný však jinými technickými prostředky (sledování umožňují všudypřítomné kamery, o indoktrinaci se stará televize s těmito kamerami spojená). Skutečnost, že jsou sledováni, je lidem známa. Upozorňují na ni např. slogany „Velký bratr tě sleduje“. Velký bratr je diktátorem Oceánie, ale nedá se zjistit, zda se jedná o skutečně žijícího člověka nebo fikci.

Takto popsána společnost vznikla ze socialistické myšlenky – odtud také její název Angsoc. Orwell ukazuje pravděpodobně původně nezamýšlené důsledky prosazení socialismu:

Společnost je rozdělena na tři třídy: Proléti žijící až za hranicí bída a vyrábějící všechny hmotné statky; nejsou podřízeni tak přísnému dozoru, pohrdá se jejich duševní úrovní.

Členové vnější strany, žijící na hranici bída a vykonávající příkazy členů vnitřní strany. Jsou podrobena přísnému dozoru.

Členové vnitřní strany žijící v relativním dostatku a řídící celý aparát státu. Mají v rukou nejenom politickou situaci, ale i indoktrinaci, vojsko, policii a soudy.

Hrdina knihy Winston Smith patří do vnější strany. Prostřednictvím jeho postavy ukazuje Orwell zručnost systému spočívajícího na lži a zároveň objasňuje vlastnosti „doublethinku“, způsobu řeči a myšlení, které dokáže chápat slova v protikladných významech, aniž si člověk tyto protiklady uvědomuje. Proto se Ministerstvo míru zabývá především válkou, Ministerstvo pravdy produkuje neustále lži, Ministerstvo hojnosti se zabývá snižováním životní úrovně a Ministerstvo lásky je baštou špiónů a je pověřeno odhalováním „špatně“ smýšlejících lidí a jejich likvidací.

Úlohou W. Smithe je být malým kolečkem v indoktrinaci obyvatelstva. Má po každém politickém „kotrmelec“ vlády, příp. po likvidaci dříve vlivného soudruha, nechat ve všech (většinou tištěných) materiálech zmizet každou zmínku o něm a zařídít, aby všechny materiály dokazovaly neměnnost a logičnost politiky. (Přiměřeným způsobem se pak upravují archivní dokumenty apod.) Smith je sice hrdý na své stylistické schopnosti, ale zároveň si stále více uvědomuje pravou podstatu své činnosti. Stačí pak další impuls – nedovolená láska – aby se z milenců stali odpůrci systému, přičemž si právě inteligentnější Smith uvědomuje podstatu svého zločinného myšlení. Smith má také tu „výhodu“ že jako starší z obou si matně pamatuje obrazy ze svého dětství, kdy svět byl přece jen lepší. Oba milenci se dostávají do soukolí Ministerstva lásky, kde jsou jim vymyty mozky, nejprve pokud jde o jejich myšlení, později i o city (jsou nuceni zradit v okamžiku absolutní

hrůzy navzájem jeden druhého). Pak je ministerstvo nechá ještě – podle zvyku – nějakou dobu žít na svobodě a po té jsou zlikvidováni.

Orwell se krátce zmiňuje i o celosvětovém uspořádání, v němž jsou i ostatní státy založeny na podobném principu. Celý svět je rozdělen na tři velké celky Oceánii (tam se děj odehrává), Eastasii a Eurasii. Ty spolu neustále bojují, částečně o suroviny na území Afriky, ale především o to, aby hierarchie všech těchto společností nemohla být (v rámci demokratizace nebo nové revoluce) nahrazena novou. Válka všech proti všem udržuje hierarchie všech válčících stran u moci.

Doublethink znamená schopnost podržet v mysli dvě protikladná tvrzení a zároveň je obě akceptovat (neplatí zákony sporu, totožnosti ani vyloučeného třetího). Je dobře vyjadřován hesly Strany:

Válka je mír

Svoboda je otroctví

Nevědomost je síla

V Orwellově románu se objevuje ještě problém řízené degenerace jazyka. Většina lidí mluví řečí nazvanou „oldspeak“, což je původní spisovný jazyk. Mocenská garnitura však podporuje „newspeak“, v němž se projevuje snaha o co největší likvidaci pojmů, které byly obsaženy v oldspeaku tak, aby se tento jazyk zdál jednoznačný. Např. mizí dvojice dobrý – špatný a je nahrazena dvojicí dobrý – nedobrá a všechny nuance s tím spojené jsou zlikvidovány. Newspeak se má stát oficiálním jazykem Oceánie, ale zatím jím mluví jen menšina členů Strany (Smith ho ovládá).

Orwell vzbudil velký zájem (a samozřejmě byl v tzv. socialistických zemích zakázán). V jeho tradici částečně pokračuje Anthony Burgess ve svém románu 1985. Než se však budeme zabývat právě tímto dílem, připomeňme si, že tato kniha je vytvořena ze dvou částí, z nichž první je esej věnovaná Orwellovi. Burgess tvrdí, že Orwell ve Farmě zvířat popsal ruskou revoluci (jak jsem ukázala výše) a že 1984 nese výrazné znaky těsně poválečného Londýna: Šedé, zčásti pobožené ulice, nedostatečná strava, všeobecná nedůvěra. Dost místa věnuje pojmům angloc, doublethink a snaze o zjednodušení řeči. Poukazuje také na to, že Orwell se nezabýval nejnižší třídou (proletéti). Předmětem jeho zájmu je třída střední. Připomíná, že Orwell byl socialistou, ne však komunistického typu.

Tato myšlenka je rozvedena v rozboru Orwellova literárního díla, kterému věnoval monografii Simon Leys. I on připomíná Orwellovy sklony k socialismu a anarchismu. Jenomže Orwell se k socialistům přibližoval jen obtížně. Bránil mu v tom jeho původ ve střední třídě. Ale ani v té nebyl doma. Jeho rodina byla chudá, takže splňovala požadavky na úroveň života této třídy jen velmi obtížně. Mladý Orwell (tehdy ještě Blair) patřil k „otloukáncům“. Absolvoval prestižní školu Eton, což mj. znamenalo, že v okamžiku, kdy otevřel ústa a řekl několik slov, bylo jasné, do které společenské skupiny patří. Z Etonu se obvykle pokračovalo na Oxford nebo Cambridge, ale na to rodina neměla peníze a Orwellovy známky zase nebyly na takové úrovni, aby mu zajišťovaly stipendium. Pro takové

příslušníky střední třídy bylo přirozené nechat se naverbovat ke koloniální policii ve funkci důstojníka. A tak mladý Orwell odjíždí do Barmy. Bylo to o to pochopitelnější, že jeho rodina byla zapojena do mnohých anglo-indických vztahů a navíc mladíka lákalo dobrodružství. Po pěti letech se vrací naplněn pocitem viny a odporu. Ukázalo se, že nesnáší vládu člověka nad člověkem. Stal se antikolonialistou a odhaloval pokrytectví „mělkého“ kolonialismu. (Ten pro něj představoval Kipling, k němuž měl Orwell ambivalentní vztah.) Výsledkem jeho barského pobytu pak byla kniha *Barmské dny* (1934).

Rozhodující zkušeností byla pro Orwella občanská válka ve Španělsku, jíž se osobně zúčastnil. Svůj boj chápal jako boj proti totalitarismu a za demokratický socialismus, tak, jak mu rozuměl. Tj. bojoval na straně Republiky a využíval při tom i své bojové zkušenosti z Barmy. Ve Španělsku se setkal s totalitními ruskými zabijáky, kteří spíše než aby bránili republiku proti fašismu se snažili pobít anarchistické spojence republikánů. Byl také šokován desinformacemi, které do světa vypouštěl tisk. To vše bylo přípravou pro práci na knihách *Hold Katalánsku*, *Farma zvířat* a 1984.

Orwell byl přesvědčen, že vítězství socialismu může být zajištěno jen porážkou totalitarismu. To podle Leyse dnes uniká jak nové pravici, tak nové levici, která si proto nechává „krást“ jednoho ze svých nejlepších autorů. Orwell odmítal marxismus, nedůvěřoval socialistické inteligenci a nenáviděl svou zkušenost s komunismem. Chtěl odkrýt to, co považoval za hlavní hodnotu socialismu: spravedlnost a svobodu, a to pro každého individuálního člověka. Jeho nedůvěra k inteligenci spočívala mj. na tom, že byl přesvědčen, že v abstraktních myšlenkách, které inteligenci zajímají, má totalitarismus své kořeny. Stejně tak odmítal kolektivismus, protože ten podle jeho názoru vede ke koncentračním táborům, ke kultu osobnosti a válce. Centralizované plánování může být hrozbou pro individuální svobodu. Za těchto okolností tenduje stát k tomu změnit se v monopol a strana, jejíž autorita se nezakládá na volbách, se stává oligarchií ne peněz, nýbrž moci. (Viz 1984.)

Těsně před II. světovou válkou a na jejím počátku se Orwell domníval, že proti fašismu se dá bránit jen prostřednictvím revoluce, a to okamžitě. I když později tento svůj názor (revoluce musí propuknout okamžitě) opustil, i nadále si myslel, že revoluce je potřebná.

Anthony Burgess (1917–1993) byl britský romanopisec a mezi množstvím jeho děl nás budou zajímat dvě, *Mechanický pomeranč* (1962) a již zmiňovaný *1985* (1978).

Začneme starším a možná slavnějším dílem – *Mechanický pomeranč*. Čteme-li dnes Burgessův román, máme dojem, že se Burgess ve svém odhalování budoucnosti příliš nemýlil. Na naši dobu nehýří technickými novinkami (kde jsou např. mobilní telefony apod.!). Společnost je strukturována podobně jako dnes, dospělí pracují a snaží se vychovat děti, politici bojují o moc a žurnalisté se pídí po novinkách. V noci brázdí ulice bandy náctiletých, jejichž násilné činy děsí dospělá a zvláště starší ročníky tak, že raději nevycházejí z domů.

Burgessův román je o jednom z nich a zachycuje tři roky jeho života (od 15 do 18 let). Svým způsobem je to něco jako *Bildungsroman*, román o dospívání mladíka jménem Alex. Je vůdcem malé bandy chlapců, která po večerech pije a pak se stává postrachem ulic. Ublížíje lidem fyzicky, mrzačí je, okrádá je apod. Neštítí se surově znásilňovat ženy. Někdy za pomoci lsti proniká i do domů a bytů, kde opět terorizuje jejich obyvatele, ničí vybavení, krade. Přitom Alexovi rodiče o jeho činech neví, jeví se jim jako poměrně slušný chlapec a dokonce dává svému otci část ukradených peněz (pochopitelně pod záminkou, že si je poctivě vydělal na brigádách). Situace eskaluje v momentu, kdy je Alexovo vedení v bandě ohroženo a Alex vydává povel k vykradení domu staré sběratelky. Nešťastnou náhodou starou paní zabije, je chycen a odsouzen na 14 let do vězení.

Tam se dozví o experimentální metodě, která dokáže napravit zločince a ten, kdo ji úspěšně podstoupí, může být propuštěn. Přes varování vedení věznic se i Alex vyprosí, aby byl k experimentu připuštěn a absolvuje ho. Experiment vychází z Pavlovovy metody vytváření podmíněných reflexů (podobně jako antabus při léčení alkoholiků). Následkem je, že se jeho chování zlepší – pokaždé, když jen pomyslí na lotrovinu se rozpláče –, ale bohužel se vytvoří i negativní reflex na vážnou hudbu, kterou dříve miloval. Rozkolísaného Alexe se zmocní skupinka lidí, kteří chtějí svrhnout současnou vládu, zveřejní jeho příběh – ale v momentu, kdy ho nechají v bytě samotného, mu pustí onu vážnou hudbu, a chlapec ze zoufalství skočí z okna.

V nemocnici ho zachrání a lékaři, kteří o jeho případě vědí, mu hlubokou hypnózou vymažou reflexy získané ve vězení. Alex vychází z vězení takový, jako před tím byl, zase se stane vůdcem bandy, ale pomalu se od ní vzdaluje. Setkává se s některými členy své staré bandy. Z jednoho se stane velmi surový policista, druhý založí rodinu a žije skromným „měšťáckým“ životem. Právě to Alexe začíná lákat, uvědomuje si, že překonal určitou etapu svého života a že život všech lidí probíhá v určitých cyklech, že ani on – bude-li mít syna – ho neuchrání od teenagerských výstřelků.

Za zmínku stojí jazyk, který Burgess celou dobu používá. Zatímco v knize 1985, vydané 1978, se pokouší do analýzy Orwellova jazyka a do obecnějších úvah o jazyku, v *Mechanickém pomeranči* vydaném dřív ho aplikuje. Ačkoli Alex mluví v případech, kdy je to vhodné, spisovně, většinou – i v celé knize psané v ich-formě – používá slang, který český překladatel (Ladislav Šenkyřík) převedl do řeči, která je zaplavena zkomoleninami zejména anglických a ruských slov, chvílemi natolik nesrozumitelné, že ke knize je připojen několikastránkový slovníček.

Burgessův román není postkatastrofický. Je vizí světa, k němuž můžeme dojít „přirozeným“ vývojem.

Podobně je na tom jeho *1985*. Prameny se nemohou shodnout na tom, zda byl napsán 1976 nebo 1978. Jeho první částí jsem se už zabývala. Druhá líčí život v tehdy ještě fiktivní Anglii. Významnou roli v ní hrají dvě entity, a těmi jsou

moc odborových organizací a islamizace Velké Británie. Odbory mají neomezenou moc. Tak se stane, že za probíhající stávky hasičů jim před očima shoří velká nemocnice. Mezi těmi, které nestačili včas evakuovat, je i manželka hlavního hrdiny Beva Jonese. Ten ve vzteku roztrhá odborovou legitimaci, ale tím se zároveň stává vyvržencem bez práva na práci, na dávky v nezaměstnanosti apod. Ukáže se, že takových lidí je víc. Většina z nich opustila svou práci kvůli znechucení nad úpadkem společnosti. (Sám Bev byl původně profesorem dějepisu, který opustil svou profesi na protest proti neustálému seškrtávání a manipulování této disciplíny a stal se dělníkem.) Upadá školství, z dětí a mladistvých se stávají nezvladatelní výrostci. Skupiny vyvrženců jako je Bev, se uchylují ke starým intelektuálním činnostem – přednášky, koncerty apod. Musí si však opatřovat jídlo krádežemi a při jedné z nich je přistižen i Bev a odsouzen.

Druhou dějovou linií je vliv islámu ve Velké Británii. Ačkoli není prohlášena za islámský stát, moc islamistů, a to hlavně těch bohatých narůstá, takže se z ní stává „hlavní obchodní město islámu“. Jednou z obětí jejich vůdců se stává postižená Bevova dcera, kterou si muslim bere jako konkubínu na zkoušku, aniž se příliš stará o (slabý) Bevův odpor.

Generální stávka završuje celý děj. I ona je částečně z pozadí organizována muslimy. Hrouť se celá státní správa v čele s králem, který se snaží přizpůsobit se svému degradovanému lidu.

Bev je opět zatčen za další prohřešek a odsouzen k doživotnímu pobytu v dříve luxusním sanatoriu. Setkává se tam s dalšími „ztroskotanci“, kteří se nechtěli smířit se degradací práce a vzdělání, ani s islamizací Anglie. Propadá beznaději a svůj život skočí sebevraždou. Obraz naprosté deziluze.

Podobnost s Mechanickým pomerančem je nejen v tom, že nás obě díla nezávážně do vzdálené budoucnosti, nýbrž líčí situaci, která by mohla reálně nastat, ale i v tom, že ani zde neexistuje cesta ven nebo zpátky k lidštějšímu světu. (Na rozdíl do Randové a její téměř mysteriózní říše, která se může stát zárodkem nového rozvoje kapitalismu.)

Do vzdálenější budoucnosti nás zavádí naopak knihy polského autora Janusze A. Zajdela (1938–1985). Nejprve psal tradiční technologickou sci-fi, pak anti-utopie, v nichž kritizoval socialistický systém v Polsku. Z nich jsou nejvýraznější Vynález profesora van Troffa (1980), Limes inferior (1982) a Edenia (1984), které je možné brát jako volnou trilogii.

Nejvýraznější je snad *Limes inferior*: Země je rozdělena na města, oddělená od sebe velice rozsáhlými zemědělskými a průmyslovými zónami, které obyčejní občané nemohou překonat – přestávají tam fungovat normální dopravní prostředky. Ideologicky je systém ve městě, v němž hrdina žije, podložen socialistickými principy: každému podle jeho potřeb a každému podle jeho práce. Práce však (kvůli automatizaci výroby) není dost pro všechny, a proto jsou lidé rozděleni do tříd podle inteligence. Všichni, i ti, kdo nepracují, dostávají základní potřeby nutné k životu. Ti, kdo pracují – většinou ti inteligentnější –, jsou odměňováni

navíc – podle zásluh. Výsledkem je ale společnost, ve které bují podvody a šmelina, neexistuje v ní svoboda slova a navíc jsou lidé špehováni pomocí tzv. „klíčů“. To je věc, která v podstatě zastává funkci občanského průkazu s čipem a platební karty zároveň. Hlavní postava knihy, vysoce inteligentní člověk, který však svou inteligenci skrývá, nepracuje a poměrně dobře si žije díky nelegálním aktivitám; díky své zvědavosti – a také kvůli tomu, že jeho inteligence je odhalena vládci společnosti –, přijde na to, že Země upadla do područí mimozemšťanů (?!). Závěr je nejasný, neví se, co bude dál.

Zatímco Zajdel měl vlastní zkušenosti se socialismem, Kurt Vonnegut Jr. je nemá. Spolu s Ayn Randovou (ta prožila prvních devět let po ruské revoluci v Petrohradě) se zabývá podobnými tématy, a to je průmyslová výroba a jejich důsledky. Zatímco Kurta Vonneguta Jr. vedou jeho názory spíše k zájmu o sociální otázky, Ayn Randová je přesvědčenou zastánkyní liberálního kapitalismu a vůdčí úlohy průmyslníků a bankéřů.

Vonnegut, Jr. (Kurt Vonnegut 1922–2007) je americký spisovatel. Za války působil v Evropě, zažil bombardování Drážďan (Jatka č. 5 – 1969). Po válce studoval antropologii. Byl to velmi plodný autor, spíše socialistického zaměření, kritik politiky USA, např. války v Iráku, a náboženský skeptik.

Z antiutopických děl je třeba vyzdvihnout povídku *Harrison Bergeron* (1961), ve které se rovnost ve společnosti zajišťuje tím, že ti lepší se činí horšími pomocí různých pomůcek: Silnější nosí zátěže, krásní masky, chytrí sluchátka, která jim do hlavy vpouští zvuky bránící souvislému myšlení. Když se čtrnáctiletý chlapec od nich osvobodí a pokusí se (v televizi před zraky diváků) ukázat, co dokáže vytvořit nehandicapovaní lidé, je na místě zabit. Ani jeho rodiče, kteří scénu sledují, kvůli svému handicapu nepochopí, co se vlastně stalo.

Mechanické piano (1952) je antiutopický román zabývající se důsledky mechanizace a automatizace. Řada dělníků a úředníků ztrácí práci. Jsou jim sice zachovány příjmy, které jim zajišťují relativně skromný život, ale lidé ztrácejí smysl života, nemohou se podílet na tvůrčí činnosti a o jejich vlohách nemá nikdo zájem. Hrdinou je vedoucí továrny dr. Paul Proteus, který na rozdíl od mnoha lidí ze své třídy (těch nejinteligentnějších, na které práce ještě zbyla) chápe zoufalství nezaměstnaných a pomalu se přiklání na jejich stranu. Jeho vzpoura vyvrcholí tím, že je vyhozen a stane se jedním z nezaměstnané masy. Zjistí, že mezi nezaměstnanými se organizuje odpor, který se zaměřuje proti strojům. Ačkoli se snaží lidi přimět k uměřenosti, vyvrcholí odpor opravdu násilnou likvidací strojů včetně těch, které přinášejí lidem něco dobrého (pekárny). Lidé jsou navíc s to vidět ve strojích své původní pomocníky, a tak je poté, co je rozbili, opět s láskou opravují. Kromě toho, vzpoura proběhne úspěšně jen v některých průmyslových městech a v Iliu se schyluje ke konfrontaci, která nemůže pro povstalce skončit dobře. Situace nemá východisko.

Menší část autorů, kterými jsem se až dosud zabývala, se socialismem sympatizuje, a ti ostatní alespoň berou na vědomí některé negativní jevy, které přináší

(může přinášet) kapitalismus, zejména nepříliš utěšené postavení nižších tříd. Ayn /z hebr. Ajin/ Randová (1905 Petrohrad – 1982 New York) jednoznačně sympatizuje s průmyslníky a bankéři a dělníci jsou pro ni podobně jako pro Nietzscheho masou, která si neoprávněně uzurpuje práva, která jí nenáleží.

Randová studovala historii a filozofii na Petrohradské univerzitě. Dva roky po jejím dokončení odešla do USA (1926). Napsala několik románů, z nichž Zdroj (1943) a Atlasova vzpoura (1957) se staly bestsellery.

Nebyla však jen tvůrkyní beletrie, ale také filozofkou. Vytvořila směr nazvaný objektivismus, který propagovala nejen v Atlasově vzpouře ale také v teoretických dílech mj. *The Virtue of Selfishness* (1964), *Capitalism: The unknown Ideal* (1966), *Introduction to Objectivist Epistemology* (1967), *The New Left: The anti-industrial Revolution* (1971).

Objektivismus v podání Randové je filozofický směr, který člověka chápe jako sebevědomého individualistu. Jeho myšlení má vycházet zásadně z rozumu. Odtud vyvozuje základ veškerého chování i všechny lidské ctnosti. Jen takové podle A. Randové odpovídají lidské přirozenosti. Rozum potřebuje člověk proto, že se každou chvílí musí rozhodovat a zde se rozumem musí řídit. Každý člověk není filozofem, ale každému někdy přijde na mysl obecná nebo abstraktní floskule. Pokud takovou floskulí je „všechno je relativní“, „je třeba brát v úvahu i jiná hlediska“ apod., ztrácí člověk své sebevědomí a může se rozhodnout špatně. Člověk se nemá nechat svádět soucitem a podobnými city. Všechno, co má, si musí zasloužit vlastní odpovědnou prací.

Svět podle Randové existuje skutečně a nezávisle. Zahrnuje všechno, a proto nemůže existovat nic „nad ním nebo mimo něho“. Randová se v tomto jeví jako přesvědčená ateistka. Svět poznáváme smysly a hlavně rozumem, který integruje smyslová data do pojmů, jejichž prostřednictvím člověk vnímá.

Takovému pojetí světa a člověka odpovídá podle Randové jako jediná společnost, ve které se člověk může svobodně rozvíjet, kapitalistická společnost. Tu chápe v podstatě podle vzoru liberálního kapitalismu 19. století. V *Atlasově vzpouře* líčí Randová společnost, která je „nakažena“ socialistickými myšlenkami a ovládána socialisticky smýšlející byrokracií a odbory, s nimiž se spojili všemožní příživníci. Tato společnost odvrhla rozumové poznání a na jeho místo dosadila relativismus a morální city lásky k bližnímu, jejíž falešnost Randová demaskuje. Představa, že na prvním místě je bližní, kterému je třeba pomáhat, a to hlavně na úkor bohatých, vede k dezorganizaci společnosti, která končí až jejím úplným zhroucením, když kapitalističtí podnikatelé (průmyslníci a bankéři), jimž byrokraté a odboroví předáci házejí všemožné klacky pod nohy, odcházejí znechuceně do – díky moderním (technická sci-fi) prostředkům – pro nezvané lidi nepřístupné části světa, kde opět budují modelovou liberalistickou společnost. Teprve, když ve společnosti v důsledku absolutního rozpadu infrastruktury, kterou už neřídí odborníci-podnikatelé, dojde k hladomoru a boji o život, jsou ochotni podnikatelé vystoupit z illegality a budovat novou společnost na základě rozumu a kapitalistických zásad.

Hlavním mluvčím filozofie A. Randové je v románu John Galt, další postavy svým způsobem reprezentují protikladné principy: na jedné straně podnikatele, jimž sice jde v první řadě o zisk, ale kteří díky svým úspěchům přinášejí slušný život všem, kdo chtějí pracovat, na druhé straně představitelé zaslepených socialistických lidumilů a s nimi spojených podvodníků (slovo „socialismus“ se v románu vůbec neobjeví), kteří tím, že chtějí pro „pracující“ (i flákače) neustálé výhody stát a společnost nakonec (nechtěně) rozloží.

Dystopická literatura se nemusí nutně zabývat sociální problematikou v užším slova smyslu. Příkladem může být román prestižní kanadské autorky Margaret Atwoodové (*1936) Příběh služebnice, která se zabývá genderovou otázkou. I ona svým způsobem ovšem vychází ze současnosti, jinými slovy: líčí, jak by se mohla naše společnost změnit působením „přirozených“ – politických – faktorů.

Řada dystopických románů se zároveň řadí k románům postkatastrofickým, přičemž katastrofa sama byla způsobena lidskou činností včetně lidského podílu na ekologické krizi nebo válkami. Takovými jsou např. romány prestižního amerického autora sci-fi Paola Bacigalupiho (*1972) *Dívka na klíček* (orig. 2009), *Vodní nůž*, *Čerpadlo*, *Potopená města* a jiné. Svým způsobem sem patří i kniha Američana Cormaca McCarthyho (*1935) *Cesta* (orig. 2006).

Zdá se, že se zvětšujícím se vědomím lidí o nebezpečích, která plynou z jejich vlastní činnosti, roste i počet dystopických děl. Mění se, podle mého názoru, i jejich charakter. Zatímco dříve byla většina děl psána pro zábavu zejména dospívající mládeže, je dnes alespoň část z nich chápána jako varování, a ne jako zábavná literatura. Ta byla nyní nahrazena spíše žánrem fantasy nebo vyprávěními o upírech. Těmi jsem se pochopitelně zabývat nechtěla. Předmětem mého zájmu byly ty fantazie, které vypovídají něco o naší současné společnosti a její možné budoucnosti. I tak byl jejich výběr subjektivní a nezahrnoval zdaleka vše, na co si vzpomenu jiní čtenáři tohoto typu literatury.

Redakci Universitas došlo

pokračování ze str. 37

Josef Šaur, **Boris N. Čičerin o ruských dějinách (státní škola jako historiografický a společenský fenomén)**. Masarykova univerzita, Brno 2015. ISBN 978-80-210-8051-5
Publikace osvětluje jednu ze zásadních kapitol dějin ruského dějepisce. Přináší analýzu koncepce ruských dějin Borise N. Čičerina (1828–1904) v dobových souvislostech ruské historiografie a v kontextu Čičerinových děl státovědných a filozofických. Práce podrobně mapuje počátky a okolnosti vzniku tzv. státní školy v ruské historiografii, k jejímž představitelům patřili kromě Čičerina další výrazní představitelé ruského historického myšlení – K. D. Kavelin, S. M. Solovjov a T. N. Granovskij. Za pomoci relevantních pramenů jsou zkoumány jednotlivé aspekty jejich pojetí ruských dějin a dobové reakce na jejich díla. Kniha také zachycuje souvislosti mezi Čičerinovým pojetím ruských dějin a ruským liberalismem poloviny 19. století.

pokračování na str. 65